

Radics Viktória

Meggyötörtjeim

— balkáni medalionok —

GYURIKA

A képen látható mosolygós kislány Lebovics Gyurikának hívták. Apja Lebovics Pál volt, tisztviselő egy olasz biztosítócégnél és a zombori Zsidó Ifjúsági Egyesület ügyvezető elnöke, emellett a *Dalárda* amatőr rendezője. Ez utóbbit tekintette a főfoglalkozásának, élt-halt a magyar operettért. Az ő apjának vezetéknevét valószínűleg Leibowitznak írták még, és úgy hírelt, hogy kabbalista látnok és gyógyító ember volt. Elődei Galíciából keveredtek a Zombor melletti Apatinba, akárcsak Ábrahám Páléi – a később világhíressé vált operettkomponista és dalszerző tanítványa volt a muzikális Pali, tőle tanult hegedülni.

A zsidók magyar anyanyelvűek voltak Zomborban, és a zombori színházjáró közönség többsége zsidó volt. Káich Katalin, aki színháztörténettel foglalkozik, ezt írta nekem egy magánlevelében: „Lebovics Pál első rendezése még Apatinban volt a diákotthonban, Szigligeti Ede *Tolonc* című darabja. Zomborban 1922 óta lett résztvevője a műkedvelő előadásoknak, pl. 1923-ban egy sikeres *Szulamitot* rendezett, 1930-ban a *Diótörő* balettot, de a legtöbb előadást a Kaszinó Egyleti Dalárdában rendezte. A *Diótörő* (1930) mellett – Landau Géza tánctanárral együttműködve, 110 résztvevővel, az előadás 15-ször ment – a legnagyobb sikereket a nagyoperettek jelentették (*Marica grófnő*, *Mágnás Miwka*, *Denevér*, *Viktória*). A *Marica grófnő*t 12-szer játszották, a *Denevért* pedig 1939 júniusában a városi színházban mutatták be. Második felesége Újkéri Maca volt, akire én még emlékszem gimnazista koromból, mindig megcsodáltam a nagyon elegáns Maca nénit, akinek akkoriban előkelő szalonja volt az Apatini úttal párhuzamos utcában...”

Lebovics Pál már nem lépett be ebbe a szalonba, mert meghalt valahol Ukrajnában, munkaszolgálatosként. Fiát, a tizenöt éves Gyurikát az édesanyjával, Teréziával együtt Bajára hurcolták a magyar csendőrök, onnét pedig Auschwitzba deportálták őket. Az iszonyatos, még a koncentrációs tábornál is iszonyatosabb halálmenetet túlélve Gyurika ha-

zatért a szülővárosába, szerb nyelven befejezte a másfél éve magyar nyelven elkezdett gimnáziumot – ahova harminc év múlva én is jártam –, állami ösztöndíjasként Belgrádba került, és Đorđe Lebović néven vált jeles szerb drámaíróvá. Majdnem mindegyik darabja a haláltáborokkal kapcsolatos. 2004-ben hunyt el Belgrádban, 76 éves korában, és a belgrádi zsidó temetőben van nyugovása. Halála után jelent meg *Semper idem* című emlékirata, mely a legkedvesebb könyveim közé tartozik; le is fordítottam.¹ Ezt a könyvet a szerb kritika a jelenkori szerb irodalom remekei közé sorolja. Nagyon jól megírt prózáról van szó, melynek nemcsak dokumentumértéke van, nemcsak a „mit” érdekes benne, hanem a „hogyan” is. Szépirodalmi mű, emlékeztetregény, melynek élvezzük a nyelvét, a stílusát, a részleteit, az elbeszélés finomságait.

Ezen túl még azért is szeretem ezt a könyvet, mert Zomborban játszódik, a szülővárosomban; ráismerek az utcákra, terekre, templomokra, a gimire, a színházra (ahol kislánykoromban én is láttam a *Viktória* című operettet), sőt még a szülőházamat

is felfedeztem benne! Akkoriban egy jómódú zsidó család lakta, mára pedig szerbeké lett. Mindig is foglalkoztatott egy sötét titok: hogyan jutott hozzá a nagyapám, aki azelőtt tanyán és falun élt, szegény zsellér, majd darálós volt, ehhez a tekintélyes, szecessziós stílusú, több mint tízszobás, cselédlakásos házhoz? A családi elbeszélések szerint a háború után vásárolta potom pénzért a zsidó tulajdonosoktól, akik Palesztinába „alijáztak”. Vagy talán valami bűnt is elkövetett? Nem tudom.

A zombori zsidók sorsa nem különbözött a többi vajdasági (és magyarországi, és európai) zsidók sorsától. Ezt egyetlen, fogalommal vált szóval is kifejezhetjük: *Auschwitz*. Ehhez hozzávágathatjuk *Ukrajnát* is: Gyurikának nemcsak a rendező apja, hanem a „Könyverdőnek” becézett, szabadkai származású nevelőapja, Buchwald Andor is munkaszolgálatosként lelte halálát. Ebben a könyvben Đorđe nem szól a lágerekről, mert a két utolsó fejezet, mely a *Furor* és a *Bűn* címet viselte volna, nem készült el. Đorđe Lebovićot írás közben érte a halál, Gyurikát pedig az emlékiratban Budapesten látjuk utoljára 1943-ban, amint a nagyanyjánál, az apatini születésű Herczog Máriánál és magyar nacionalista második férjénél, Wesel Lajosnál vendégeskedik.

Lebovics György tehát a háború utáni, soknemzetiségű Jugoszláviában szerb drámaíró, forgatókönyvíró, színházi szakember lett. Az apja által rendezett *Viktória* (szerzője Ábrahám Pál) is az eszében járhatott, amikor írt egy *Viktorija* című groteszk drámát, melynek hősnői az auschwitzi bordélyra és a kémények alatti időkre emlékeznek vissza. Érdekes lenne megtudni, hogy vajon Đorđe elfelejtette-e magyarul? Elfelejtette-e, hogy gyerekkorában Gyurikának szólították? Vajon a sérelmek miatt, amelyeket a magyar államtól és magyar csendőröktől szenvedett el, hiszen magyarok deportálták őt Auschwitzba s gyilkolták meg a családját, az egész rokonságát, teljesen elfordult volna a magyar nyelvtől és kultúrától? Úgy tűnik, igen, így volt.

Gyerekkorában anyanyelvi szinten beszélt magyarul, szerbül, horvátul és németül. Mostohanyapja, akinél többször vendégeskedett, Wesel Lajos budapesti zsidó selyemkereskedő volt, magyar patrióta. Egy alkalommal ezt mondta a gyerekeknek (szavait most szerbből fordítom vissza magyarra): „Minden zsidóban él egy kozmopolita meg egy zsidó nacionalista, ezenkívül még egy másilyen, speciális nacionalista is – német, magyar vagy szerb, mindegy.” Az ő további sorsáról nem találtam adatot, ahogy a nagymamáéről sem.

A vajdasági zsidók soknyelvűek, mai szóval: multikulturálisak voltak, Lebovicsék/Lebovićék/Leibowitzék például szerbek is, magyarok is, zsidók is. A

Semper idem szerbül íródott, de hogy igazából milyen nyelven beszélnek benne a szereplők, az nem derül ki. Úgy sejtem, hogy az elbeszélő tudata végig többnyelvű maradt, hiszen amikor azt a szerbül érthetetlen mondókát veti papírra, hogy „Zelena grančica, zeleni listić / otvara se skrivena zlatna kapija / Prođi, prođi i ti kroz nju...”, akkor nyilvánvalóan a „Bújj, bújj, zöld ág, / zöld levelecske, / nyitva van az aranykapu, / csak bújhatok rajta...” visszhangzik az emlékezetében. És ami egészen tragikusan cseng: ekkor csap le rá a halál, ezzel a gyermekdallal szakad meg a *Semper idem*.

Gyurika életébe már nagyon korán mérget csöpgtetett az antiszemitizmus. Az emlékiratból kiderül, hogy milyen csöppenként terjedt el a fasiszta szellem Zomborban. Attól kezdve viszont, hogy „bejöttek a magyarok”, azaz 1941. április elejétől a mérgezés halálossá vált. Sietve korrigálom magam: a nép bizonyára nem volt fasiszta, hanem a kormányzat volt az. A nép félt és élni akart, alkalmazkodott és nyereszkedett, szívest-örömet nemzetieskedett és elfordult zsidó polgártársaitól. Valóban: *semper idem*.

Gyurika apját behívták munkaszolgálatba. Kinyomoztam: Lebovics Pált 1942. december 19-én Jugyínóban lőtték agyon, „tizedelés következtében” hunyt el. Buchwald Andor, a mostohaapja is Ukrajnában veszett oda. Az édesanyja, a gyönyörűen zongorázó Seidner Terézia vagy öngyilkos lett Auschwitzban, vagy nem bírta tovább, és kilehelte a lelkét. Nagyapját, Seidner Adolfot Zomborban lőtték agyon a magyarok. A nagyanyját, aki sváb volt és Laurának hívták, egy év múlva a partizánok végezték ki.

Amikor 1945 nyarán a tizenhét éves Gyuri sok viszontagság után hazatért Zomborba, bekopogott a nagyapja házának kapuján. Idegen emberek nyitottak ajtót, és értesítették, hogy a nagyapját a magyar csendőrök megölték, a nagymama pedig szintén halott. Azt valószínűleg nem merték megmondani, az ő halála az új hatalom keze műve. „Ezen a nyári napon a zombori parkban egy magányos padon sokáig sírtam, hangosan zokogtam, mint egy gyerek. Felfogtam, hogy minden szét van rombolva, hogy kijutottam ugyan a pokolból, de a poklot örökké magamban fogom hordani.”

A zombori parkban, ahol nagylány koromban én is flangáltam, ma is vannak magányos padok, és most már örökre látni fogom az egyiket – tudom, melyiken – a zokogó Gyurit. A szülőházamban, mely már nem az enyém, örökké jelen lesznek az elüldözött vagy száműzött zsidók lelkei, és a bűn is. Elismétlem a mondatokat, amelyekkel Đorđe Lebović zárja könyvét: „Az esztelen háborúk áldozatai

olyanok, akár a csillagok az égen, örökre ártatlanok és változatlanok. Számomra az emlékezet Isten ajándéka, a feledés pedig a legnagyobb büntetés, ami érheti az embert, vagy akár egy egész nemzetet.”

ÉVIKE

Zenta világvárosnak tűnt aznap a ragyogó májusi napsütésben, a rétek telis-tele tavaszi virágokkal, a Tisza-parti gesztenyesor fehér és rózsaszín virágjában pompázott, és szemet gyönyörködtető volt a piac is. Ezt a piacot én fölvetném az UNESCO világörökségi listájára, annyira eleven és gazdag a magasra nőtt, árnyas fák sátra alatt a szabadban, a város szívében. Most tulipán, viola, boglárka, gyöngyvirág és cserepes virágok: muskátlik, petúniák, árvácskák növelték a színpompáját, de a harmatos zöldsaláták, a retekcsomók, a zöldhagymák kötegei is festői látványt nyújtanak. A zentai piac tényleg szem-szájnak ingere, és hogy a levegőn van, természetes fényben, fák alatt, az páratlanul széppé teszi.

Azon a májusi napon olyannak láttam a várost és a folyópartot, mint az impresszionista festők a tájakat. Azon a tavaszi napon a járókelők és a piacolók is egy fokkal derűsebbek voltak, mint egyébként. Kis csoportokba verődve csevegtek az asszonyok az utcán, fecsferikéltek. Megüti a fülem egy félmondat: „Nekem is lesz unokám...”, újságolja egy almárcú asszony egy másiknak boldogan. Hát ennek csak örülni lehet, nyugtázom a biciklin ülve: a nőkben mindig van optimizmus, övék az élet, a nő ma is a termékenység istennője, mint az ősidőkben... Gyönyörű mondat ez, morfondíroztam a biciklin, és ahogy tekerek, eszembe villan egy műtermi fénykép, amely előző nap tűnt fel nekem az interneten. Egy egészen kicsi kislány, egy unoka látható rajta.

Az ellentét okán jutott eszembe, mert az a kislány, aki azon a fényképen néz, nem mosolyog, úgy néz, mintha mindent tudna előre. Hároméves. 1941. május 2-án született, talán egy hasonlóan derűs és napfényes napon, mint ez a mai, itt a szomszédban, Magyarokizsán. Friedman Évának hívták. Könynyű kis buggyos ujjú ruhácskában fényképezte le a mester a műtermében, nyilván 1944 májusában, talán épp a születésnapján. Lehet, hogy ez volt a születésnapi ajándéka, meg a kistáska, amit a kezében tart. Nem sokkal később Évike már nem élt. 1944 júniusában lelte halálát Auschwitzban, egy gázkamrában. Mindössze három évig lehetett unoka, és neki már nem lehetett unokája.

Egészen különös tekintete van a kislánynak, és ez a komolyság tündökléssé teszi – több mint báj,

ami ezen a fotón látható. 1944 tavasza a legborzalmasabb időszak volt a bácskai zsidók számára; legtöbbjük utolsó, mélysötét tavasza. A Vajdaságban a deportálások hónapja volt 1944 áprilisa. Magyarokizsáról 222 zsidót hurcoltak el Szegedre, onnan Bajára, onnan Auschwitzba, Zentáról 1432-t, Zomborból 1011-et.

Április 2-án jött ki a rendelet, hogy „minden hatodik életévét betöltött zsidó, nemre való tekintet nélkül, köteles házon kívül felső ruhadarabjainak bal mellrészén jól láthatóan tízszer tíz centiméter átmérőjű szövetselyem vagy bársonyanyagból készült kanárisárga színű hatágú csillagot viselni”. Évikének nincs a ruhácskáján, mert még csak hároméves, annak viszont, aki elvitte a fényépészhez, az anyjának vagy a nagyanyjának ott volt a mellén. A rendelet megszövegezői nem mulasztották el precízen meghatározni a sárga csillag színét, méretét és anyagát sem.

Április 26-án hirdetőményeket ragasztottak ki Zentán és környékén, melyben a zsidóknak megtiltották, hogy kilépjenek a házukból. Ezeken az április végi napokon zajlott le a délvidéki zsidók összeszedése és bevagonírozása. Bácsstopolya, Szeged és Baja voltak a közbelső állomások, innét mentek a vonatok a németországi koncentrációs táborokba. „Fájdalmas benyomást tettek a Zentáról, Magyar-kanizsáról és Zomborról ide terelt zsidók, kb. 2000-en, kiknek egy kis batyuval kellett elhagyniuk nagy gyorsasággal otthonukat. Az itteni hatóságok nem tudták, hogy hamarjában hová helyezték el őket, és egyelőre a zsinagógában, a zsidó iskolában és egy szalámigyár sertésóljaiban juttatták őket fedél alá” – írta a csanádi püspök a beszámolójában. Ő az érzekenyebb lelkek közül való volt.

A *Zentai Újság* tollforgatója azonban egészen más-ként látta ezeket az embereket. 1944. április 28-án az ironikusnak szánt „Letűnt csillagok” címmel jelent meg ebben az újságban egy cikk – utólag azt mondjuk, hogy szégyenszemre, a maga korában azonban normális volt az ilyen fogalmazás: „...a déli végekről eltávolították a suttogó propaganda, a paktáló és destruáló elemek csillagos képviselőit. Nem vagyunk kíváncsiak, hogy hová távoztak, de megnyugvással tölt el mindenkit, hogy nem látjuk jellegzetes alakjukat, titkot sejtető ábrázatukat, s nem érezzük kaftánjuk zsírjának bűzét”. Az ezután következő magyarózkodás egyenesen nevetséges: „Nincs bennünk kárörvendés, de megelégedéssel tölt el minden keresztény magyart az állambiztonság délvidéki védelmének eme szükségszerű folyamata...” – nem folytatom. Ezeket a sorokat jobb lenne örökre törölni, ám nem lehet: szembe kell nézni azzal, hogy honfitársaink mit éreztek és hogyan gondolkodtak a deportálások láttán. Amiként azzal is, hogy az itt hagyott zsidó vagyontárgyakat, ingóságot és ingatlant, szétrabolták.

Egy ragyogóan szép májusi nap, 2021. május 2-án estején a magyarországi kormánybiztos azt mondta a Hír TV-ben, hogy „le kell hátrálnunk az egyetemese emberi jogok eszméjéről”. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát az olyan borzalmak ihlették, melynek ez a kislány áldozatául esett. Az 1948. dec. 10-én elfogadott nyilatkozat azokat az emberi jogokat határozza meg, amelyek fajra, színre, nemre, nyelvre, vallásra vagy politikai meggyőződésre való tekintet nélkül minden embert megilletnek. Mielőtt Friedman Évikét és az övéit gázkamrába taszították, minden állampolgári joguktól megfosztották és megbélyegezték őket. Aztán az élethez való emberi joguktól is megfosztották. „Az emberi jogok el nem ismerése és semmibevevése az emberiség lelkiismeretét fellázító barbár cselekmények-

hez vezetett”, áll az ENSZ alapokmányában. Akkor még fájdalmas volt ennek a barbárságnak az emléke.

PAULINA

Paulina vagy Paula Schreier vagy Šrajer még valamikor a 19. században született Szabadkán, vagyos zsidó családban. Hárman voltak nővérek – a nevek eredeti formája továbbra is bizonytalan: Heléna, Flóra és ő, Paula vagy Paulina. A lányok el-

adósorba kerülve szépen férjhez mentek, Paulina azonban elhajtotta a kérőket, addig válogatott, míg nem huszonöt évesen már-már vénkisasszonynak számított. Pedig nagyon szép lány volt, és alighanem ábrándos is. A nagy szerelmet várta. Amikor Szabadkára tévedt egy Theodor nevű bécsi arisztokrata vagy csupán arisztokratikus modorú úr, fülig belészeretett, és hamarosan meg is történt a pompás eljegyzés, melyről a szabadkai sajtó szuperlatívuszokban adott hírt, a polgári esküvőre pedig a császári városban került sor.

Csak hogy a válogatós Paulina jól beválasztott, mert a Theodor kiállhatatlan férjnek bizonyult, állítólag még a házastársi ágyban is pipázott. Paulina egy hónap házasság után beadta a bontópert, ami elég nagy ritkáság volt akkoriban, hisz maga a polgári házasság is fiatal dolog volt még, 1895-ben vezették be a Monarchiában. Az elvált feleségnek jó ügyvédje lehetett; szép vagyona, tartásdíjra tett szert, és Bécsben maradt, ahol nagy házat vitt, híres szalonja volt. A bécsi művészek jártak hozzá, úgy hírlett, hogy bohéméletet él.

Amikor kitört az első világháború, Paulina visszatért Szabadkára, Trianon után pedig valami miatt Zágrábba költözött. A belvárosban, a Jelačić téren vásárolt egy nagy lakást, amelyben kóser éttermet nyitott.

Hogy Szabadkán szerbül vagy magyarul beszélt-e a Schreier család, azt nem tudom. A szabadkai zsidók legnagyobb része a magyarsághoz kötődött, de voltak köztük „szerb érzelműek” is. Trianon után a szerb lett a hivatalos nyelv a városban, 1921-ben pedig betiltották a zsidók magyar nyelvű iskolázását. Másrészt a szabadkai bunyevácok is támadták a zsidókat, 1920-ban pogromot rendeztek, a szerbek pedig mindenáron meg akarták akadályozni a zsidók magyarsághoz való kötődését: razziák, le tartóztatások, összeírások, kiutasítások, hatósági ellenőrzés, rendőri felügyelet fenyegette a „magyar érzelmű” helyi zsidókat, akiket „judeo-magyaroknak” csúfoltak.

Nem tudni, hogy a Schreier/Šrajer család tagjainak melyik volt az anyanyelve, meglehet, a német vagy a jiddis. A vajdasági zsidók mind többnyelvűek voltak. Paulina mindenesetre németül és horvátul is beszélt Zágrábban, a kóser éttermének nagy sikere volt. Zágrábban vagy 10.000 zsidó élt akkor-tájt, 1941 előtt. Paulina fiatalasszony korában nem nagyon volt vallásos, de otthonról magával hozta a zsidó szokások és imádságok ismeretét, és Zágrábban tartotta a szombatot. A művészet szeretete is tovább élt benne, pompás lakása volt, Bécsből hozott festményekkel, műtárgyakkal zsúfolva.

Egy alkalommal Paulina egy zágrábi villamoson utazott, amikor a kocsivezető hirtelen lefékezett. Az ekkor már százkilós asszonyság, aki 50–60 körül járhatott, elvágódott a villamosban. A villamosvezető azonnal a segítségére sietett, elvitte a kórházba, majd haza, a Jelačić térre. Budimirnak, röviden Budának (hosszú ú-val) hívták ezt a férfit, aki egy likai szerb özevgyember volt. A családi legendárium szerint virág helyett törkölypálinkával udvarolt, és cukrászsütemények helyett hazai füstölt sonkát meg kecskesajtot vitt ajándékba a szerelmének. Paulina egy darabig szabadkozott, de aztán a tréflizkoszt mellett a Budát is megszerette, és életének legboldogabb szakasza következett a likai szerb mellett, aki melleleg saftosan káromkodott; ő lett a második férje.

Következett azonban ismét egy háború, a likai Buda bevonult, 1941. április 10-én pedig a németek vonultak be Zágrádba. Paulina a Jelačić téri lakásának ablakából láthatta, milyen ujjongva üdvözölte a horvát népet a német „felszabadítókat”; tán azt hitték, a Monarchia tér vissza. Már a következő napokban kezdetét vette a tekintélyes zágrábi zsidók letartóztatása, vagyonuk kisajátítása és a tisztogatás. 1942 őszéig a horvátországi zsidók többségét megölték vagy különböző hazai és németországi lágerbe hurcolták, és ott lelték halálukat.

Paulinát a barátai figyelmeztették, hogy jobb lenne, ha odébb állna, ő azonban várta haza a szerb-jét, meg egyébként is mindenekelőtt biztonságba akarta helyezni az értékes festményeit. '41 áprilisában horvát katonatisztek toppantak be, és felszólították a lakás azonnali elhagyására. Paulina asszony feltette nekik a kérdést, hogy milyen jogon zavarják ki a saját lakásából? Maga zsidó, és semmilyen joga nincs – hangzott a válasz. – És maga, kérném szépen, maga micsoda? – nézett szembe Paulina a katonával. – Én horvát vagyok, magasabb rendű faj – válaszolta a tiszt. – Maga egy rakás balkáni szar, nem pedig magasabb rendű faj! – vágta a szemébe bátran az asszony. A tiszt erre hívta az usztasa csapatot, akik zsidó kurvának nevezték Paulinát, és felszólították, hogy vagy távozzon a lépcsőházon keresztül, vagy kidobják az ablakon. Ha meg akarnak ölni engem, ezt kétszer kell megtenniük – mondta Paulina – először mint zsidó asszonyt, aztán pedig mint szerb asszonyt.

„Egyszer ölték csak meg”, fejezi be a történetet Dordé Lebović: az ő nagyanyjának a nővére volt ez a Paulina. Nemrég olvastam, hogy Zágrábban felállításra vár a holokauszt áldozatainak emlékműve, mely egy 24 méter hosszú, egymásra hányt, rozsdásodó vasból készült kofferekből álló fal lesz, a beton posztamentére pedig hatmillió Dávid-csillagot fognak nyomni. Az emlékmű-tervet vita övezi, mivel kritikusai szerint általánosítja a pusztítást: a horvátok, az usztasák rémtetteiről, a Független Horvát Állam (NDH) tömeggyilkosságairól és lágereiről, 250.000 szerb és a 20.000 roma áldozatról nem szól, ugyanúgy áthárítja a felelősséget a németekre, mint a budapesti Szabadság téri második világháborús emlékmű. Tulajdonképpen szentimentalizálja, kiüriti a megemlékezést, és a történelmet is átrajzolja.

Ehhez képest Paulina utolsó mondata, az általa megfogalmazott paradoxon maga az igazság az áldozat szájából. A gyermektelen Paulina Schreier vagy Šrajer, a likai Buda felesége nyomtalanul tűnt el az élők sorából, sírja sincs, a képzeletben nyugszik.

DIANA

Ki volt Diana Budisavljević? Csak egy asszony. Feleség, családanya, egyszerű polgár. Sokáig senki sem tudott róla, egészen 2002-ig névtelen maradt: ekkor jelent meg egy horvát történettudományi szakfolyóiratban Diana Budisavljević *Naplója*, amit 1941-től 1945-ig vezetett német nyelven. A naplót az unokája, Silvija Szabo találta meg és fordította le horvátra. Ebből a naplóból kiderül, hogy ez az

asszony, aki csak abban különbözött tőlünk, átlagos nőktől, feleségektől, anyáktól és nagyanyáktól, hogy nagypolgári családból származott, tehetséges volt és jó kapcsolatokkal rendelkezett, vagy 10.000 gyerek életét mentette meg a horvátországi koncentrációs táborokban. Ki kell javítanom az előző mondatomat: sokkal felelősségteljesebb, elszántabb, empátikusabb és tetterre készebb volt, mint mi. Társadalmi felelősségtudata messze meghaladta az átlagot. Képes volt a diktatúrában szabadon gondolkodni, szabadon cselekedni és aktív ellenállást tanúsítani. És ami szerintem túlzás nélkül „szent” cselekedetnek mondható, az a rab gyerekek kiszabadítása és kezeltetése.

Diana Obexter néven született 1891-ben Ausztriában, Innsbruckban. Dr. Julije Budisavljević sebészprofesszorhoz ment férjhez, és 1919-ben Zágrábba költöztek. Amikor 1941 áprilisában létrejött az NDH, a Független Horvát Állam, ami egyértelműen náci bábállam volt, és Diana tudomást szerzett arról, hogy a zsidókat, a szerbeket meg a romákat az uszதாக koncentrációs táborba zárják, és a rabok között rengeteg a nő meg a gyerek, úgy

döntött, hogy kerül, amibe kerül, segíteni fog, megpróbálja kimenteni legalább a gyerekeket a haláltáborokból. Ötvenéves polgáraszony létere ő nem valami partizánakcióra gondolt, hanem teljesen legálisan akart eljárni.

Ha Önök mérgelődtek már az adminisztratív ügyintézés miatt, akkor az idegességüket szorozzák meg százzal, hogy elképzeljék, min kellett ennek a hölgynek keresztülmennie ahhoz, hogy a minisztériumokban és egyéb hivatalokban megfelelő papírokat szerezhessen, amelyek lehetővé teszik számára, hogy belépjen a haláltáborba gyerekeket menteni, vagy hogy kimenjen a pályaudvarra, és étellel, itallal, meleg ruhával segítse a Zágrábon mint tranzitállomáson keresztülhaladó szerelvények rab utasait, a kényszermunkásokat, deportáltakat. Úriasszonyi megjelenésének, német anyanyelvének és kapcsolatainak köszönhetően tudott a horvát és német illetékesektől írásos engedélyeket szerezni a gyermekmentő akciók lebonyolítására. Mindent pontosan meg kellett szervezni: a mentést, a gyerekek elhelyezését kórházakban, árvaházakban és örökbefogadó családoknál, az ételosztást – előtte természetesen az étel beszerzését –, a betegek ellátását stb. Ebben Diana legfőbb segítsége Dragica Habazin (1902–1977) vöröskeresztes nővér volt, aki szintén a második világháború névtelen jótévői között tartozott.

Az én figyelmemet is egy kitűnő film hívta fel a gyermekmentő asszonyra, melynek címe *Diana Budisavljević naplója*, horvát–szerb–szlovén koprodukcióban készült és 2019-ben vetítették le a pulai filmfesztiválon, ahol megnyert minden díjat. Dana Budisavljević rendezte, aki csak névrokona a hősének, és ez a névrokonság motiválta a fiatal rendezőnőt, hogy járjon utána Diana sorsának.

Diana először is sok mindent megtudott arról, ami Horvátországban történik. Ehhez csendben hozzáfűzhetjük: aki tudni akarta, az már igen korán, 1941-ben tudhatta, hogy mit művelnek a nácik. A zsidó hitközségben is voltak kapcsolatai, eleinte az ő közreműködésükkel küldött a táborokba ételt, ruhát és élelmet a pravoszláv gyerekeknek. (A szerbeket „pravoszlávoknak” nevezték akkoriban, szembeállítván őket a horvát katolikusokkal.) Míg a zsidó táborlakóknak a zágrábi Zsidó Tanács próbált segíteni (Vilko Kühnel, a Tanács elnöke a felszabadulás után öngyilkos lett), a szerbekkel senki sem törődött, Diana pedig ezt nem hagyhatta annyiban, küldetésének tekintette a szerb gyerekek megmentését.

A jó szándék azonban nem elég, és Diana, amellet, hogy beszerezte a szükséges engedélyeket, egy csoportot gyűjtött maga köré, lányokat, asszonyo-

kat és férfiakat, akik részt vettek a mentőakciókban, különféle részfeladatokat vállalva. Valamennyien veszélyeztették a saját életüket és a családjukét, mert az usztasák teljhatalmúak voltak, és bárkit megölhettek. Budisavljevićéknál is tartottak házkutatást. „Mivel senki más nem kívánta vállalni a felelősséget, nem maradt más hátra, kénytelen voltam én magam vállalni a felelősséget mindenért. Abból indultam ki, hogy az én életem nem értékesebb az ártatlanul üldözöttek életénél” – áll a *Napló*ban.

Diana a Stara Gradiška-i gyerekhálótáborba is elment, és a társnőivel személyesen pakolta fel a meggyötört, kiéheztetett, vérhasban szenvedő kisgyerekeket a marhavagonokba, hogy Zágrábba érve orvosi ellátásban részesüljenek. Ez a tábor a hírhedt jasenovaci KZ egyik altábor volt, amelyben 0–14 éves korú szerb, zsidó és roma gyereket tartottak fogva tízezerszám egy 18. századi erődítmény nedves, piszkos, üres hodályáiban. A gyerekeket elválasztották anyjuktól, majd éheztették őket. Nem akarom ezt most részletezni, a *Diana Budisavljević naplója* című film és maga a napló mint történelmi dokumentum sem teszi ezt. Szó és kép nem bírja el a gyerekgyötörtést.

Diana nem maradt magára. Akadtak minisztériumi tisztviselők, akik a karrierjüket kockáztatva segítettek a törékeny hölgynek, azaz rajta keresztül a szerb rab gyerekeknek – Dianának sikerült őket megnyernie. A katolikus egyház jótékonyági intézménye, a Karitas szintén melléje állt, elintézték például, hogy a kiszabadított gyerekeket örökbe lehessen fogadni. Sokat mozdított az ügyön bizonyos báró Gustav von Koczian-Miskolczy nevű kalandor, aki abban az időben épp német tiszt volt Horvátországban – és akinek volt szíve.

Diana mindent megtett annak érdekében, hogy majd később, ha minden elmúlik, a deportált anyák, ha életben maradnak, megtalálják hányódó gyermekeiket, ha még élnek. Gondos munkával 12.000 adatból és fényképalbumokból álló kartotékot készített a munkatársaival, összeállított egy gazdag archívumot az elhalálozott, megmentett, kórházba, árvaházba és nevelőszülőkhöz került szerb gyerekekről. Ezeket 1945-ben az OZNA, a jugoszláv kommunista titkosrendőrség elkobozta tőle, és azóta sem leltek nyomára. A háború után árvaházban segédkezett, tejivót létesített a szegény gyerekek számára.

Amit tett, azt csöndben, alázattal tette, soha, egyetlen szóval sem dicsekedett vele később sem. Úgy halt meg 1978-ban Innsbruckban, hogy semmi elismerésben nem részesült; a férje, Budisavljević doktor '81-ben követte.

EVA

Kelemen Évának hívták, és Eva Panić Nahirként halt meg Izraelben 2015. július 18-án, 96 évesen; sírkövére héberül van fölvésve a neve egy Haifa és Názáret közötti kibuc temetőjében.

1918. augusztus 3-án jött erre a világra Magyarországon, Csáktornyán, vagyonos, neológ magyar zsidó családban. Az apja, Kelemen Béla Nagykanizsáról települt át a közeli horvát–magyar kisvárosba, ahol európai színvonalú divatüzletet nyitott, estente pedig a magyar szecessziós stílusú (Böhm Henrik tervezte) Kereskedelmi Kaszinóba járt preferánszozni. A szülők nem beszéltek horvátul – abban az időben a város fele magyar volt, és németül is el lehetett boldogulni.

Éva sorsa három hónapos korában rosszra fordult, mert a „zöld káderek”, vagyis a Monarchia katonaszökevényei kifosztották a boltot, zavargások voltak a városban, hol a horvátok, hol a szerbek törtek be, „összeszedték” a magyarokat, és Kelemen Emma hazamenekült a lányaival Nagykanizsára az övéihez. Miután Csáktornyát a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolták és az apa szerencsésen hazaért a háborúból, visszamentek a Muraközbe a saját lakásukba. Életszínvonaluk hamarosan ismét megugrott, csak már nem „Kelemen Béla”, hanem „Bela Kelemen” és a „Medimurski Magazin” felirat szerepelt a cégtáblán. Ezt a feliratot Kelemen a visszacsatolás után sem cserélte le. '41-ig tilos volt az iskolában magyarul beszélni („Ne lajaj madžarski!”, ami annyit tesz, hogy ne ugass magyarul), de Éva az anyjával gyakori vendég volt Budapesten

a rokonoknál; magyar irodalmat olvastak, színházba, koncertre jártak. Itt mászhatott a fülébe Chopin gyászindulója. Azt nem tudta a mama, hogy Éva, aki nemrég még egy zsidó cionista ifjúsági egyesület tagja volt, immár illegális kommunista kiadványokat csempész ide-oda az első osztályú vasúti kocsi-
ban.

Tizenhét évesen, az akkor már a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz tartozó Čakovecen Éva halálosan beleszeretett egy ott állomásozó, sudár szerb lovasbiztosba, akit Radoslav Panićnak hívtak. „Ő lesz a jövőmbelí!” – jelentette ki az anyjának, aki igencsak megbotránkozott. Amikor ez a Rade mesélt a lánynak a falujabeli szegénységről, hogy a fél fizetését hazaadja, mert azok otthon együtt hál-
nak az állatokkal és az ágyat nem ismerik, az ifjúkommunista Éva szerelme elmélyült. A szülők Csáktornya legvagyonosabb polgárai közé tartoztak, személyzetet, korábban nevelőnőt is tartottak, elleneztek hát egybekelését a szerb ágrólszakadttal. A csáktornyai rabbi, Grünwald Illés azonban '40-ben azt tanácsolta Kelemen Bélának, hogy adja csak hozzá a lányát ahhoz a nyalka szerbhez, akivel korzózni látják a városban, mert egész Európa Hitler alatt nyög, és a zsidókra balsors vár; a házasság talán megmentheti Éva életét.

A lánykérés megtörtént, Rade térdre vetette magát a papa előtt és kezet csókolt neki. „Egy szerb katonatiszt egyenruhában letérdel egy öreg zsidó előtt! Vigye a lányomat, és sebtében álljon fel!” – ezekkel a szavakkal adta beleegyezését a nászba Kelemen Béla, akinek a visszacsatolás után elutasították a kérelmét, hogy mentesítsék a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény alól, és „az állandó puhatolást végző csendőrnymozó hadosztály” – mint „fajilag és világnézetileg egyaránt idegen intellektuel elemen” – rajta tartotta a szemét. Béla jobbnak látta, ha a lánya továbbáll a szerbvel, és kikeresztelkedik.

A fiatal pár a Kelemen szülők segítségével, sok pénzért, pravoszláv keresztlevelet vásárolt, és 1940-ben Belgrádban pravoszláv templomban esküdtek meg. A szerb fővárossal határos Zimonyban telepedtek le, lakásukat Kelemen Emma rendezte be vajszerű jugendstil bútorokkal. Kelemenék a vejük szülőfalujába is ellátogattak, és valóságos kulturális sokkot éltek át, fürdőszoba gyanánt ugyanis a partakpart és az erdőszél szolgált. Emma valósággal rosszul lett, az ünnepi lakomán egy falat sem ment le a torkán, Béla pedig diszkréten jelentős összeget nyomott a nászura kezébe.

Zimonyt csakhamar bekebelezte a fasiszta Független Horvát Állam, Rade pedig a szlavóniai fronton usztasa fogságba került. Eva Panić Krušovicé-

ba menekült az apósához, ahol sár volt, éhínség és német megszállás; a szerb após a testével védelmezte a zsidó menyét, és még az a hallatlan esemény is megtörtént, hogy együtt dohányoztak az ökrösszekéren. Evának a közeli Varvarinban, hibátlan német nyelvtudásának köszönhetően, egy ott állomásozó német tisztától sikerült Ausweisst szereznie, és az apósával elindultak a férj, a fiú felkutatására, aki megszökött a fogságból, és súlyos hasi sérüléssel kúszott haza Zimonyba. Eva a véletlennek köszönhetően botlott bele a bokrok alján a sebesült szerelmébe. Az anyja briliáns gyűrűjének fejében parasztkocsit bérelt a megszállt városban, és a félholtat hazaszállították a dél-szerbiai faluba, ahol nem volt más orvosság, mint a gyógyfűvek.

Éva, aki már Csáktornyan, a polgári iskolában tagja lett előbb a baloldali cionista ifjúsági mozgalomnak, majd a kommunista ifjúsági szervezetnek, 1942-ben Radéval együtt csatlakozott a partizánokhoz. A „Beogradski Illegalci” nevű konspiratív antifasiszta szervezet tagjaként Rade hírszerzői feladatot kapott: a csetnikek közé beépülve jelentett a kommunisták ellen tervezett likvidálási akciókról. Ez az illegális partizán szervezet embereket mentett, náciellenes merényleteket, diverziókat és szabotázsokat hajtott végre a megszállt Belgrádban, többek között kiszabadították a börtönkórházból azt az Aleksandar Rankovićot, aki a felszabadulás után a jugoszláv belügy főnöke lett.

1945-ben megszületett a lányuk, Tijana – aki ma Amerikában él, a lányát pedig Emilynek hívják, mint a nagyanyját, Emmát, akiről a nevét kapta, és akit nem ismerhetett meg. Kelemen Emmát és Bélát az egyik unokájukkal együtt 1944 áprilisában a csáktornyai gettóból a nagykanizsai gettóba, onnan pedig Auschwitzba deportálták; velük volt Grünwald Illés is, a csáktornyai rabbi. Valamennyiüket elgázosították.

A felszabadulás után Rade a lovasrendőrségnél szolgált. 1948-ban döntő fordulat következett be a jugoszláv politikában: Tito szakított Sztálinnal, és ekkortól kezdve a JKP, a szovjet inváziótól tartva, üldözte a sztálinista vagy sztálinistának bélyegzett, ruszofil régi kommunistákat, és melyik kommunista nem volt ruszofil? Hogy kiknek az ötlete volt a kopár adriai szigeten, pontosabban szigeteken, a Goli otokon és Sveti Grguron átnevelő táborokat létesíteni, azt máig homály fedi, de bizonyára Aleksandar Rankovićé, aki a belügy, a rendőrség és a titkosrendőrség főnöke volt. Lábra kaptak a főljelentgetések, és 1949-től 1956-ig, a táborok feloszlataiság 16.200 „népellenségnek” nyilvánított kommunista, partizán, vagy épp se kommunista, se partizán férfi, nő és kamasz raboskodott a Goli otokon.

A letartóztatott nők a szomszéd Sveti Grgurra kerültek, mely ugyanolyan ivóvíz és növényzet nélküli, nap- és szélverte kősvatag volt, mint mellette a Csupasz-sziget.

1951. október 13-án Radoslav Panić lovasrendőrt, aki nemrégiben leesett a lóról és gipszben volt a válla, azzal a váddal, hogy szovjet spion, letartóztatták és börtönbe csukták. Október 16-án a férfi öngyilkos lett a börtönben; arra a gézre akasztotta fel magát, amivel a felesége bélelte ki a törött vállán a gipszet, hogy ne dörzsölje a csupasz bőrét. A csonttörést lovasbaleset okozta, az öngyilkosság pedig a vádra adott válasz volt. Másnap, október 17-én becsöngettek Evához a halálhírrrel, és egy füst alatt le is tartóztatták. Rá akarták venni, hogy nyilvánosan tagadja meg a férjét, írja alá, hogy Radoslav Panić a nép ellensége volt. Ha nem írja alá, börtönbe csukják, a kislányuk pedig az utcára kerül. Eva nem volt hajlandó aláírni, ellenben ettől kezdve életfeladatának tekintette, hogy bebizonyítsa a férje ártatlanságát. Fél évig volt vizsgálati fogságban, és a magánzárkában végig Chopin gyászindulóját vélte hallani. A férje olyan erővel akasztotta fel magát, hogy szinte a nyakát szegte: ezt a képet látta maga előtt. Erre a zenére és egy ilyen képre emlékszik. A cellából vonatra tették, majd belökték a hajó gyomrába, ahonnét a hajánál fogva cibálták ki a karsztra.

Ezekben az átnevelő táborkban egészen sajátos rezsim alakult ki, mintegy magától jött lére a megosztottság, amit „differenciálódásnak” nevezett a pártzsargon. A foglyok az átnevelendő „bandára”, az árulókra és a már „revideált”, vagyis „megjavult” „aktivistákra” oszlottak (akik aláírtak mindent és bevágták a frázisokat); az utóbbiaknak az volt a feladatuk, hogy üssék-verjék, minél kegyetlenebbül gyötörjék és változatos módszerekkel megalázzák az előbbieket – a Sveti Grguron nők a nőket.

Eva nem „revideált” és nem „aktivizálódott”. Kőhordás közben megfogalmazott magában egy fohászt, amelyben a lánya neve volt az energiaforrás. 1953-ban szabadult; két évvel korábban történt, hogy maga a rendőrfőnök, Ranković a szigetre látogatott, és még ő is besokallt attól a kommunista önszorgalomtól, amit ott látott. Eva nem tudta, milyen bűnökkel kellene megvallania, hogy „tehermentesüljön” (ez is egy frázis volt a pártzsargonban), amiként azt sem tudta, hogy bő másfél év múlva miért engedték szabadon.

Tijana közben árvaházba került, majd a magyarlakta Lendvára a nagynénjéhez. Kelemen Klári a férjét és a kisfiát vesztette el Auschwitzban, második férje, Lajos pedig a feleségét és a lányát. A két sérült ember között úgy nőtt fel a kislány, hogy

a lábával dobogott és a „meg-akarok-halni” rigmust ismételtette; a szótagszámból arra következtek, hogy az apja nyelvén. Klári rettegett, és elküldte a háztól a semmiből fölbukkant, csontsovány hűgát, amikor önmaga kísérteteként, rabruhában megjelent az ajtóban.

Anyja és lánya végül Belgrádban húzta meg magát, és további nehéz évek következtek, súlyos nélkülözés és megaláztatás. A stigma rajtuk maradt. Tijanát csúfolták az iskolában, az anyja lelkibeteg volt, folyton a Goli otok-béli történeteket mesélte, és mindenáron be akarta bizonyítani, hogy a férje ártatlanul halt meg. Veszélyes ajtókon kopogtatott. Exhumáltatta a név nélkül, számjegy alatt elföldelt tetemet, melyet a fogsora alapján azonosított. A deszkakoporsót hímzett fehér szőttessel és piros cílim szőnyeggel borította; Radét a szülőfalujában újratemetette. Végül még azt is elérte, hogy kézbe kapja a dossziéját, amiből egy az egyben kiderült az igazság: hogy a férfi ártatlan, és a följelentője le van csukva. Ekkor Evával madarat lehetett volna fogatni. Tijana nem bírta tovább elviselni a sebek tépkedését; '64-ben Izraelbe emigrált; két év múlva két kofferrel az elviselhetetlen anyját is utána küldte a Párt. Eva Panićot az a kibuc fogadta be, ahol aztán nyugdíjaztatásáig dolgozott; ott ismerte meg második férjét, a romániai származású, arab-barát Moshe Nahirt, akit az őrangyalának nevezett.

1986-ban Danilo Kiš jugoszláv író Izraelben járt, és összehozta őt a sors Evával. Ötórás beszélgetés következett. Talán magyarul is beszéltek egymással? Hiszen Kiš apja is Zala megyei magyar zsidó volt, és hajdanán mindkét család a Kohn vezetéknévet viselte. Eduard Kiš/Kiss Ede vasúti ellenőr, aki Újvidéken szolgált, a Vajdaság visszacsatolása és a „hideg napok” után, amikor kis híján a Dunába lőtték, észvesztve menekült a családjával haza, Kerkabarásra; őt Zalaegerszegről transzportálták Auschwitzba, ahol mindörökre eltűnt.

1989-ben Danilo visszatér Izraelbe Aleksandar Mandić rendezővel, hogy dokumentumfilmet forgassanak Eva Nahir és egy másik, hasonló sorsú szerb zsidó nő, a Gestapo által is meghurcolt Ženi Lebl/Jenny Loebel életéről, a jugoszláv büntetőtáborokra összpontosítva. Kiš addigra már földolgozta Auschwitzot és a Gulagot – még ez hiányzott neki. A beszélgetés szerbül folyt, Eva gyakran horvát szavakat használt, melyek még Csáktornyan ragadtak rá, hiszen a férjével szerbül beszélt. Danilo Kišnek, aki a beszélgetést vezette, a forgatás utolsó előtti napján, éppen a Siratófal előtt, Jeruzsálemben nyilallt a vállába a fájdalom, ami a tüdőrák metasztázisának jele volt. Ez év október 15-én, 55 évesen halt meg Párizsban. Ez volt az utolsó alkotása.

A véletlenek sorát tovább fűzve, utolsó alkotótársa, Eva éppen október 17-én hajnalban értesült a kibucban a halálhírről, akkor, amikor Rade halálát gyászolva minden évben virrasztani szokott.

A négyrészes filmet *Goli život* cím alatt mutatta be 1990 márciusában a még jugoszláv televízió a szarajevói stúdióból. Ez volt az utolsó adás, amit együtt, élőben nézhettek az emberek egész Jugoszláviában, Horvátországot kivéve, ahol néhány nap múlva mutatták be, miután „utánajártak néhány dolognak”.

Avner Faingulernt izraeli pszichológus és rendező 2002-ben egy filmet készített Eváról, melyben a Dallasban élő aranyműves lánya, Tiana/Tijana és az unokája, Emily is megjelennek: a három nő együtt zárandokol el Csáktornyára, Lendvára, Belgrádba, Krušovicére és a Sveti Grgurra. Héberül, szerbül és angolul beszélgetnek. A film készítése közben történik meg a szívbeli megbékélés anya és lánya között, Tiana ugyanis mindaddig fájlalta, hogy az anyja nem írta alá azt a bizonyos nyilatkozatot, és a becsületet meg a szerelmet választotta ahelyett, hogy a lánya lett volna neki az első. Tiana abszurdumnak tartotta ezt a döntést. Az anyja jobban szerette a halottat, mint őt, az élő. Ha aláírja azt a papírt, együtt maradhattak volna, s ő nem szenved annyit gyerekkorában a Klári nagynéninél, és nem éli meg az anyja börtöntörténeteit és nyughatatlan igazságkeresését úgy, mintha a bőrét nyúznák. Mintha a bőrét nyúznák, ezt ő mondja angolul. Ez az egyetlen pillanat, amikor Eva könnyezve tördeli a kezét a filmben, és fenntartja, hogy így kellett tennie. Később Moshe Nahirral, akivel héberül beszéltek, ellátogatott az első férje szerbiai szülőfalujába, és gyertyát gyújtottak a sírnál. Eva apósa a fia helyett a fiává fogadta Moshét, és megköszönte neki, hogy gondját viseli „ennek a mártírnak” – mutatott a menyére –, így mondta: *mučenica*. A zimonyi vajszinű szecessziós bútorok, a tükrös szekrénnel együtt, ebben a filmrészletben a kruševicai viskóban láthatók.

Az izraeli filmben az amerikai unoka, Emily végig nagyon figyel és mindent meg akar érteni. Nagy szeretettel öleli át zsidó nagyanyját, aki szerbhorvátul és héberül beszél az ő anyjával. Keresztbe-kasul fordítanak, mint korábban, amikor Éva az anyjának fordított mindent szerbhorvátból magyarra, és viszont. 1943-ban történt, emlékezik vissza, hogy Belgrádban egy meredek utcán lefelé ereszkedve megtorpant: „Ki vagyok én? Zsidónak nem szabad lennem. Vajon kevésbé szörnyű szerbnek vagy magyarnak lenni?”

Emily elkíséri az anyját és a nagyanyját a Goli otokra is, és a helyszínen újból meghallgatja a történeteket, amelyeket nagyjából már ismert. Ez egy több nyelven beszédes család, valahogy úgy, ahogy Danilo Kiš írja a *rózsafanyelű kéz* című novellájában Hana Krzyżewskáról: „a lány torkából román, lengyel, jiddis, ukrán szavak gurguláznak elő, mintha a halála csupán valami végzetes félreértés következménye volna, melynek gyökerei a bábeli nyelvvarba nyúlnak vissza”. „Tisztán jöttem ki abból a pokolból”, mondta Eva végül a rendezőnek. „Én ott egy ujjal sem bántottam senkit.”

A film végén a három nő szembefordul a tengerrel, és Eva a szigeten töltött 19 hónapot jelképező 19 követ hajít a vízbe. Süt rájuk a nap, kézről kézre adják a követeket: „Hangosabban, grandma, üvölsz, azon a nyelven, amelyiken akarod!” Eva a hullámvérést túlkiabálva számlálja a dobásokat. Ez a rítus, ötven év után, meghozta a katarzist a három nő számára; összeborulnak, mintha meg kellene bocsátaniuk egymásnak valamit, és mintha csak együtt lehetne megszabadulni a múltból sugárzó feszültségtől. Az ezt követő levelekben, melyeket Tiana szerbül írt az anyjának Izraelbe, cirill betűkkel, nyoma sincs a neheztelésnek. A Goli otokról szabadult más rabok tanúvallomásaiban is úgy szerepel a kő, az a sómarta fehér, éles kő, ami ott van, mint amihez a szeretet vagy az ártatlanság valamely, számmunkra ismeretlen mellékjelentése kapcsolódik.

Eva szerbhorvátul és héberül folyékonyan, németül hibátlanul, angolul elég jól beszélt, magyar szót azonban nem olvastam és nem hallottam tőle, pedig lestem minden szavát. Míg nem a Yad Vashem digitális archívumában megtaláltam a két-nyelvű, héber–magyar emléklapokat Kelemen Emma és Kelemen Béla nevére kiállítva – ezeket Éva töltötte ki, és itt magyarul adja meg a neveket meg az adatokat. Ebből tudtam meg, hogy Béla Kaposváron született 1877-ben, Gábrriel és Cili Klein gyermekeként, Emma pedig Nagykanizsán, 1878-ban, szülei Jakob és Josephina Kohn voltak. „Gázolás” – ez van feltüntetve a halál okaként. Nézem az emléklapok kitöltésének dátumát, 2007-et látok. Nem tudom megmondani, miért örültem meg annak, hogy Eva Panić Nahir kilencven évesen sem felejtett el magyarul.

JEGYZET

¹ Đorđe LEBOVIĆ, *Semper idem*, Újvidék, Forum, 2021.